

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی-پژوهشی

سال هفتم-شماره اول-بهار ۱۳۹۳-شماره پیاپی ۲۳

محمد تقی خان سهای شیرازی و معرفی نسخ و ویژگی‌های سبک و دیوان او

(۱-۱۵)

حسین مسجدی^۱، مهدیه اسدی (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۹۲/۱۲/۲۵

چکیده:

دیوان سها اثر محمد تقی خان شیرازی متخلص به سها (وفات تقریبی ۱۲۷۰ ه.ق)، از آثار مربوط به قرن سیزدهم هجری است. این دیوان که عموماً ویژگیهای سبک بازگشت ادبی را دارد، شامل قصاید، غزلیات، رباعیات، مثنوی، مقطعات و مخمس است. محمد تقی خان که از شعرای نیمه اول و بخشی از نیمه دوم بازگشت بود؛ از مباحثان شاهزاده حسنعلی میرزای شجاع السلطنه بوده و در دیوان خود اشعاری در مدح یا بنا به سفارش برخی از متعینان و شاهزادگان قاجاری دارد. در این نوشتار، علاوه بر معرفی دیوان نامبرده و دو نسخه خطی موجود از آن، که یکی متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی و دیگری متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی است، اشتباه کتاب فهرست دنا مبنی بر وجود نسخه دیگری برای این دیوان، تصحیح شده است. از ویژگیهای دیوان او، استفاده شاعر از برخی لغات مهجور، تصحیح دیوان به وسیله خود شاعر به پیروی از قدما، وجود قطعه‌ای در دیوان به سه زبان ترکی، کردی و لکی، و ویژگی منحصر به فرد مثنوی داستانی سها - استفاده از پلی فونیک برای راوی داستان - است. ویژگیهای عمومی دیوان او در نهایت بر بازگشتی بودن سبک شاعر مهر تأیید می‌زند.

واژه‌های کلیدی: محمد تقی خان شیرازی، دیوان سها، سبک بازگشت ادبی، پلی فونیک، اشعار چند

زبان، خویشکاری در شعر

^۱ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور اصفهان masjedi.hossein@yahoo.com

^۲ - کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی پیام نور اصفهان mahdie.asadi1363@yahoo.com

مقدمه :

از جمله آثار دوره بازگشت، دیوان سها از محمدتقی‌خان شیرازی متخلص به سها است که وی بنابر نوشته ابتدای هر دو نسخه دیوان به خان سها ملقب بوده است. این شاعر که در شعر نیز «سها» تخلص میکرد، از شاعران دوره اول و بخشی از دوره دوم بازگشت بود و در اشعار خود از شاعرانی مثل سعدی، حافظ، انوری، فرخی و عمرخیام و غیره پیروی میکرد. از دیوان وی دو نسخه خطی (در کتابخانه‌های مجلس و آستان قدس) موجود است. در نوشتار زیر نسخه‌های دیوان او معرفی شده و ویژگیهای آن بیان گردیده است.

۱. محمدتقی‌خان شیرازی و احوال و دیوان او: به دلیل مذکور نبودن نام او در اغلب تذکره‌های این دوره، هر جا که نامی از او برده شده، فقط از دیوان او بوده است. (نگ: فهرست کتابخانه مجلس: ۲۴۷/۳؛ فرهنگ سخنورانی: ۲۷۸/۱؛ اثرآفرینان: ۲۱۲/۳). از این شاعر و دیوان او در کتاب حدیقه الشعراء دیوان بیگی شیرازی، ذیل عنوان «سهای شیرازی» نام برده شده است. مؤلف در این کتاب بعد از ذکر نام و یاد از اصالت خاندان شاعر میگوید: «خودش از بدوحوال، بعد از تحصیل کمال بالاجمال، خدمت شاهزاده حسنعلی میرزای شجاع السلطنه را اختیار کرده و به واسطه کفایت و خدمت، ترقی نموده و صاحب درجه و مقام و لقب خانی شد و همچنان در آن دولت معزز بود. بعد از تغییر وضع [مرگ فتحعلی شاه و به پایان رسیدن قدرت پسران وی و برکنار شدن همگی آنها به دستور محمدشاه] به نوکری پرداخت و به مقرری و مرسوم مختصری که داشت معاش کرد تا رحلت نمود» (دیوان بیگی شیرازی: ۸۰۸ و ۹/۱) در ادامه، از زبان مصحح این کتاب عبدالحسین نوایی، بعد از آوردن تاریخ هزار و دویست و شصت (همانجا) برای مرگ سها، آمده است «بعد از کلمه شصت قدری سفید مانده، شاید مؤلف در رقم بعد از شصت تردید داشته» (همانجا). همچنین دیوان بیگی مینویسد «اشعارش با اینکه صاحب طبع خوب بوده و دیوان معتبر داشته، نظر به نداشتن اولاد ذکور معروف، به دست نمی‌آید و باید اشعارش از افواه، استماع شود.» (همانجا)

منبع دیگری که از شاعر نام برده مصطفی خراب هلاکوخان قاجار است که با آوردن دو بیت از او و بردن نامش او را از کدخدازادگان خفر شیراز می‌داند. (نگ: مصطفی خراب: ۷۷)

تاریخ ولادت او در هیچ کتابی نیامده و تاریخ وفاتش نیز در پرده ابهام است. اما با توجه به تاریخ ۱۲۶۶ق که در ابتدای نسخه آستان قدس رضوی به خط شاعر آمده است و شواهد و قراین موجود در این نسخه و همچنین طبق گفته نویسنده حدیقه الشعراء که در بالا ذکر شد، باید تا اواخر دهه شصت در قید حیات بوده باشد. حدس نویسنده کتاب دانشمندان و سخن‌سرایان فارس نیز بر زنده بودن او تا سال ۱۲۷۰ق مهر تایید می‌زند. (نگ: مصطفی خراب: ۹۸۵/۵) در نتیجه، شاعر میتواند از شعراء دوره اول و قسمتی از دوره دوم بازگشت به حساب آید.

۲. چند نکته در باب نسخ دیوان سها:

الف- در کتاب فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، نسخه دیگری برای این اثر نام برده شده است. نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۰۱۷۷، دیوان غزلیات، (درایتی، ۱۳۸۹: ۵/۲۰۴) با رؤیت تصویر نسخه و مقابله تک تک غزل‌های آن با دو نسخه دیگر پیداست، این نسخه مربوط به شاعر دیگری با تخلص سها است. با یافتن قرائن متعدد و مقابله آن با کتاب برگزیده دیوان سه شاعر (طرب، عنقا و سها)، از جلال الدین همایی (نگ: برگزیده دیوان سه شاعر اصفهانی: ۶۸-۹۱۹)، معلوم شد این نسخه مربوط به محیی الدین محمد سها، عموی مؤلف و پسر دوم همای شیرازی است که اغلب از او با نام سهای اصفهانی یاد میشود.

ب- در فهرست‌های نسخ خطی مجلس (ذریعه) و دنا، مثنوی عاشق و معشوق به عنوان اثری جدا از محمد تقی‌خان شیرازی یاد شده و در هر دو، عبارت «ذیل دیوان آمده است»، مذکور است. (الذریعه: ۲۱۵/۱۹) و (فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران: ۴۰۵/۷). مثنوی نامبرده در دیوان او موجود است و جز دیوان اشعار اثر دیگری از این شاعر، به دست نمی‌آید.

ج- نسخه آستان قدس رضوی در فهرست دنا با عنوان نسخه شیخ علی حیدر نام برده شده است. (همان: ۴۰۵/۵) علت نامگذاری این است که فرد یاد شده، تعدادی رساله خطی در بیروت در تملک داشته که بعد به ایران انتقال یافته و در اثر تحولات کتابخانه‌ای، مدتی سرگردان مانده و سپس به کتابخانه آستان قدس رضوی انتقال یافته است. شماره این نسخه در مجموعه شیخ علی حیدر ۱۲۹۴ بوده و بعد با شماره ۳۶۴۲۶ در میان نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی فهرست و ثبت شده است.

۳. معرفی نسخ دیوان سها:

۱-۳- نسخه مجلس شورای اسلامی:

این نسخه در کتابخانه نامبرده با شماره ۱۰۰۰ به ثبت رسیده است. نسخه در ۱۲۴ برگ در قطع خشتی باریک با ابعاد ۱۱×۱۵ سانتیمتر، به طور متوسط هر صفحه ۱۴ بیت، دارای جلد تیماجی گل و بوته دار و کاغذ نخودی فرنگی و خط نستعلیق متوسط است (فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۲۴۷). تاریخ در اول و آخر و نام کاتب ندارد. اما در صفحه اول آن اثر دو مهر دیده می‌شود که هر دو عنوان "محمد هادی ابن محمد ابراهیم" را داراست و بالای یکی از مهرها با خط شاعر (به قراین متعدد) نوشته شده، "ابلاغ شد" و آلا سند متقنی از نام کاتب در دست نیست. این نسخه به دلایل متعدد تقدّم دارد و هم زمان با ماتن (سها) کتابت شده است. بنا به نوشته نویسنده فهرست نسخ خطی مجلس شورای اسلامی، شاعر در آن تصرفاتی نموده است (همانجا) ایشان در اثنای توضیحاتش ذیل عنوان دیوان سها، از وجود دو یادداشت در طرف درون جلد که بعضی از مطالب آن پاک شده و دارای دو تاریخ به سال‌های

۱۲۶۷ و ۱۲۶۹ ق. است، سخن میگوید (همانجا) که متأسفانه امروز در دست نیست. در هر صورت برداشت او بعد از خواندن این یادداشتها این بوده است که این نسخه باید قبل از سال ۱۲۶۷ ق. نگارش یافته باشد. (همانجا) این نسخه در تصحیح میتواند نسخهٔ اساس واقع گردد.

۱-۱-۳. مندرجات نسخه:

قصاید شامل تحمیدیه، نعت حضرت رسول (ص) و بعضی ائمه طاهرین و اولیا و مراثی محرم است. همچنین منظومه در عوامل نحو عربی در همین قسمت واقع شده است که مجموعاً ۱۲ قصیده و شامل ۴۴۱ بیت است. به جز اینها مجموعاً ۱۳۲ غزل و ۱۱۸۶ بیت در این قالب در دیوان وجود دارد. رباعیات نیز شامل ۵۹ عدد و ۱۱۸ بیت است. همچنین دو مثنوی عرفانی و در قالب قصهٔ تمثیلی و در ۷۹۶ بیت سروده است و نیز ۲۲ قطعه و مجموعاً ۲۴۵ بیت. در میان سروده‌ها دو قطعه و دو رباعی به طریق هزل به چشم میخورد. تعداد کل ابیات نسخه ۲۷۸۰ بیت می‌باشد.

۲-۱-۳. دیگر مشخصات نسخهٔ مجلس شورای اسلامی:

الف- همهٔ عنوانها با شنگرف نوشته شده و ابیات با جوهر سیاه. عناوین با خط نسخ و ابیات با نستعلیق.

ب- ابیات، تصحیح شده و متن خط‌خوردگی دارد. بنابر قرائن متعدد متن را خود شاعر بازخوانی و تصحیح کرده است و همچنین معنای برخی از لغات مهجور را نوشته است.

ج- بعضی از کلمات اعراب‌گذاری شده‌اند: مثل سُهی، پیمبر، جُهان

۲-۳. مشخصات نسخهٔ آستان قدس رضوی:

این نسخه به شمارهٔ ۳۶۴۲۶ محفوظ در این کتابخانه است. دارای ۸۷ برگ و قطع خشتی با ابعاد ۵/۱۱×۷/۱۷ سانتی‌متر، هر صفحه ۱۲ بیت دارای جلد تیماج ماشی و کاغذ نخودی فرنگی است که با دو دستخط، یکی کاتب به خط نستعلیق و دیگری ماتن (سه‌ها) به خط نستعلیق شکسته کتابت شده است. در صفحهٔ اول آن تاریخی به سال ۱۲۶۶ ق از کاتب که بعداً آن را خود شاعر تغییر داده است دیده میشود و مهری ناخوانا ذیل آن وجود دارد. این نسخه که تقریباً در نیمهٔ دوم، با دستخط ماتن نوشته شده، نسخهٔ متأخر دیوان است و مانند نسخهٔ دیگر به وسیلهٔ شاعر تصحیح شده است. از فحوای آخرین قطعه در آخرین صفحهٔ این دیوان که تصویر آن در صفحهٔ ۱۱ این نوشتار آمده، معلوم است که بنابر فرمایش صاحب منصبی کتابت شده و برای او فرستاده شده است.

۱-۲-۳. مندرجات دیوان:

۱۱ قصیده در ۳۸۴ بیت، ۱۲۹ غزل در ۱۱۳۹ بیت و ۵۴ رباعی در ۱۰۸ بیت، یک مخمس و ۱۲ قطعه در ۶۸ بیت دارد. تعداد ابیات در این نسخه ۱۱۶۹ بیت می‌باشد. یک قطعه و دو رباعی به طریق هزل دارد و فاقد مثنوی است. در بحث موضوع سروده‌ها، هرآنچه نگارنده در مورد نسخه دیگر آورده، با این نسخه مطابقت دارد.

۲-۲-۳. دیگر مشخصات نسخه آستان قدس رضوی:

الف- فقط در صفحه اول عنوان دارد که شامل نام شاعر، شهرت او (خان سها) و عنوان تحمیدیه (فی التوحید) است که با شنگرف و خط نسخ نوشته شده است.

ب- گاهی ابیاتی تصحیح شده و گاهی کلمه‌ای بالای کلمه دیگر آورده شده است و متن خط خوردگی ندارد. معنای بعضی کلمات هم در زیر کلمه مورد نظر به خط شاعر نوشته شده است.

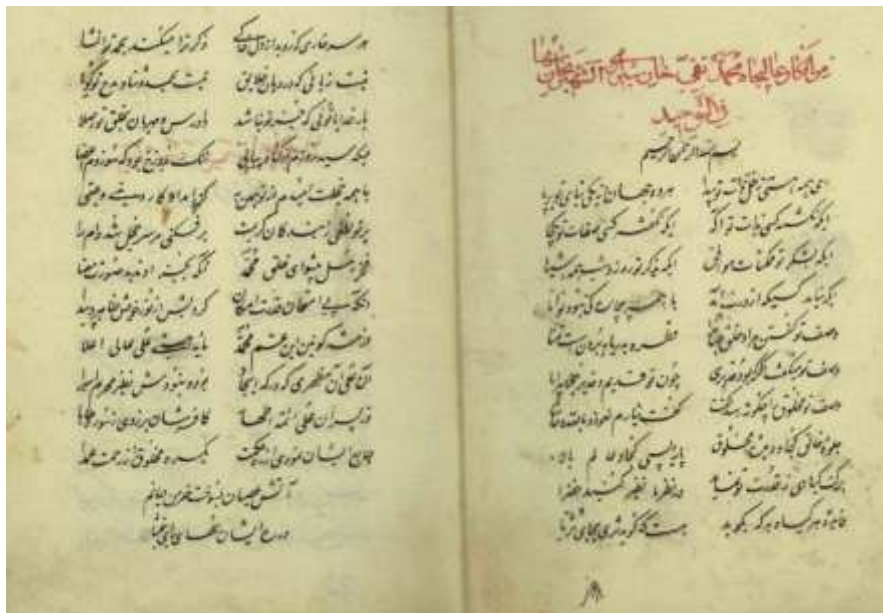
۴. ویژگیهای مشترک دو نسخه:

الف- اغلاط املائی، اغلب مشترکند.

ب- هر دو تصحیح شده شاعر و نوشته شده تحت نظر خود اوست.

ج- خط نسخ استفاده شده برای نام شاعر و عنوان‌ها، در هر دو نسخه، یکی است و با شنگرف نگاشته شده است.

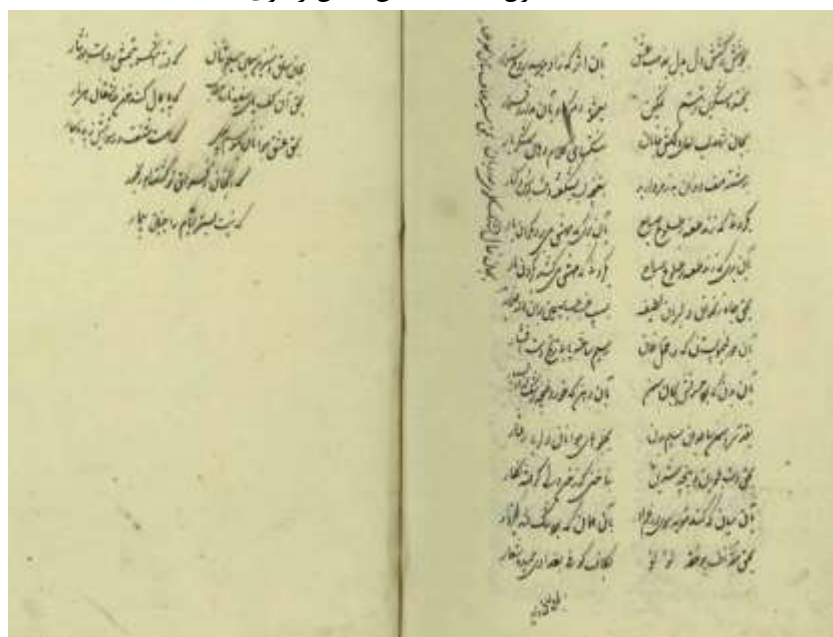
د- متن دیوان، اغلب بسیار مشابه است و می‌توان گفت اختلافات دو نسخه، زیاد نیست.

صفحه اول نسخه مجلس شورای اسلامی

صفحه اول نسخه آستان قدس رضوی

صفحه آخر نسخه مجلس شورای اسلامی

همچنین در میان قصاید او، نعت حضرت عباس(ع)، حضرت علی اکبر(ع)، توصیف و تصویر خیمه‌گاه و حجله‌گاه حضرت قاسم(ع) دیده می‌شود که فحوای متن می‌رساند که او سفری به کربلا داشته و احیاناً قصیده‌های یاد شده را بعد از رؤیت مکانهای مذهبی این شهر سروده است.

ب- غزلیات: بیشترین قالب شعری مورد استفاده شاعر، غزل است. وی از تمام حروف الفبا، برای قافیه سود برده و به دلیل التزام مجبور شده از کلمات مهجور استفاده کند و سپس در حاشیه در اغلب موارد، معنای اینگونه کلمات را نوشته است. به نظر می‌رسد- طبق عنوانی که شاعر برای یکی از قطعه‌ها کرده که "به جهت طلب کتاب برهان و انوری گفته شد"- شاعر خود را در مضایقی مانند استفاده از برهان قاطع برای کلمات مهجور، انداخته است. بنا بر رسم معهود سبک بازگشت، سهای شیرازی در مضمون، وزن و اسلوب غزل، از سعدی و حافظ پیروی نموده است و در بیتی، سعدی را استاد خود نامیده است:

شاهد این ماجرا، شعری از استاد ماست کش ز ره افتخار کرده سها، میل وام؛
گوش دلم، بر در است تا که چه آید، خبر چشم امیدم به راه، تا که بیارد پیام
(همان: ۱۰۲)

همچنین در بیتی، به تعریض، فراوانی مدح را به خاقانی نسبت داده و از شبیه او بودن، احساس ننگ دارد:

گرچه خاقانی نیم امّا ز مدّاحی تو ننگم آید خلق گویندم که خاقانی رسید
(همان: ۶۷)

غزل‌های مدحی نیز در دیوان او وجود دارد که در آنها مصرعه‌های مواضعی از ابیات آخر برای اضافه و مدح خالی مانده است. بعضی از آنها بعداً با خط خود شاعر پر شده و نام شخص مورد نظر آورده شده است. و این نکته‌ای است که در بررسیهای جامعه شناسی ادبیات حائز اهمیت است. دیگر آنکه خان سها، بخشی از دیوان خود را - یعنی همه نسخه آستان قدس را - برای صاحب‌منصبی اتحاف کرده است.

ج- رباعیات: مطالب مختلفی را در بر می‌گیرد از نعت حضرت علی(ع)، ذکر مصایب کربلا که چیزی شبیه مرثیه است، تا رباعیهای مدحی و سفارشی و وصف می و میخانه. در میان رباعی‌های او دو رباعی مهزول سروده که در باب خلیفه دوم است و رباعی که از مخاطب خواسته آن را بر روی سنگ مزارش بنویسد. (رک: ص ۱۵ همین متن، قسمت ذ) بسیاری از رباعیات شاعر، یادآور رباعیات خیّام است.

د- مخمّس: دیوان تنها یک مخمّس دارد و در انتهای بخش رباعیات آمده است. مصرع پنجم مخمّس سها - دور فلک درنگ ندارد، شتاب کن- از مصاریع غزل سروده حافظ است.

ذ- مثنوی: مسمّی به عاشق و معشوق است. داستانی، تعلیمی، تمثیلی و عرفانی است؛ و نگاه ویژه دینی به مسأله عشق دارد.

ر- **مقطعات:** در این بخش پراکندگی موضوعی، فراوانی بیشتری دارد و با رثای امیر المؤمنین (ع) شروع میشود و با قطعه‌ای عاشقانه به پایان میرسد. در میان این قطعه‌ها در نسخه آستان قدس رضوی کمتر است، تعدادی، نشان از فقر شدید او در زندگی دارد که طبق آنچه در مورد فقر او در کتاب حدیقه الشعراء آمده بود، باید آن را در اواخر عمر خود سروده باشد. دو قطعه مهزول و قطعه‌ای دیگر خطاب به شخصی به نام آصف دارد که از پذیرفته نشدن در درگاه او حکایت میکند. خان سها، در سروده‌هایش، از خود و منصبش حرفی نزده اما قطعه‌ای که به سفارش رضا قلی میرزا، نایب الایاله سروده، قطعه‌ای با نام "خدمت سرکار فرمانفرما عرض شد" و "قطعه" در شهر بابک از قبل آدمهای متفرقه نواب شاهزاده، هلاکوخان، گفته شد.؛ بر ارتباط او با دربار محلی قاجاریه، تا قبل از زمان محمدشاه، مهر تأیید میزند.

۶. ویژگیهای دیوان:

۱-۶. دیوان سها اثر باقیمانده از دوران فتحعلیشاهی:

در سال ۱۲۵۰ق با فوت فتحعلیشاه، آتش زیر خاکستر مدعیان سلطنت و شاهزادگان گوناگون شعله کشید و عموم آنها از اطراف سر برآوردند و برخی به خیال تخت و تاج تهران افتادند. مدعیانی مانند حسینعلی میرزای فرمانفرما و شجاع‌السلطنه برادر او. معتمدالدوله گرجی با محمدشاه همراه و از طرف او مأمور سرکوبی شورش و تسخیر فارس شد. ناسخ التواریخ درباره راینی دو برادر، در باره حمله احتمالی معتمدالدوله مینویسد: «شجاع‌السلطنه با برادر گفت: صواب آن است که چون بامداد معتمدالدوله بدینجا حاضر شود و با ما سر سخن باز کند، به کیفر این زشتی که به روی ما آورده، او را با یک ضرب تیغ، دونیم کنم و چون از میان ما برخیزد و سپاهش بی‌سالار ماند، با معدودی بر لشکرش بتازم و جمله را پراکنده سازم ... فرمانفرما فرمود: این ننگ رأیی است ... قبل از اشارت من بر اینکار جسارت مکن.» (نسخ التواریخ: ۲/۲۳۰) برخی بر آنند که وقتی معتمدالدوله به حدود قمشه - شهرضای فعلی - رسید، فرمانفرما برادر خود شجاع‌السلطنه را با ده‌هزار سوار و پنج‌هزار تفنگچی و چند عراده توپ به مقابله آنها فرستاد اما شکست خورد و برگشت. در آخر در روز ۲۵ ذی‌قعدة ۱۲۵۰ معتمدالدوله وارد شیراز شد. شاهزادگان شیراز چون شکست خود را حتمی میدیدند در ارگ نارنج قلعه متحصن شدند وقتی معتمدالدوله به ارگ آمد قصد جان او را کردند اما بی‌توفیق ماندند (نگ: مذهب بهار، تصحیح حسین مسجدی: ۴۶) سرانجام هردو برادر اسیر شدند و شجاع‌السلطنه بعد از ورود به تهران در ده کنارگرد (چهار کیلومتری جنوب تهران) بر حسب امر محمد شاه توسط محمد باقرخان قاجار دولو بیگلربیگی از هردو چشم کور گردید. (نگ: شرح حال رجال ایران، ۱/ ۸۷-۳۶۷). همان‌طور که گفته شد، سهای شیرازی از خدمت به حسنعلی میرزای شجاع‌السلطنه به مقام خانی رسیده و به برکت این خدمت، عزیز و مکرم شده بود. در دیوان او موارد فراوان سروده‌های مدحی برای سردمداران و متعینان قاجاری به چشم می‌خورد. پس یقیناً باید دوران حکومت محمد شاهی دوران خواری و ذلالت او باشد، همان‌طور که

در دیوان او سروده‌هایی در قالب قطعه در اواخر دیوان در شکایت از گرسنگی و همچنین رانده شدن از دربار به چشم می‌آید. با توجه به این مطلب و تعداد محدود اسناد تاریخی مربوط به آن دوره، این دیوان می‌تواند حلقه‌هایی از حلقات مفقوده تاریخ دوران فتحعلیشاهی را به دست دهد.

۲-۶. **رجال و صاحب منصبان مدح شده در این دیوان:** فتحعلیشاه قاجار، حسنعلی میرزای شجاع السلطنه، حسینعلی میرزا فرمانفرما، رضا قلی میرزا، عضدالدوله (احمد میرزای مچول میرزا)، آصف (الله یارخان قاجار دولو) فرهاد میرزا، هلاکوخان (احمد قاجار)، تیمور میرزا (پسر پنجم حسینعلی میرزا فرمانفرما)، بهرام میرزا (پسر دوم عباس میرزا نایب‌السلطنه)

۳-۶. **استفاده از لغات مهجور:** شاعر از لغات مهجور و گاه دساتیری، به خصوص در بخش غزلیات در هنگام ایجاد قافیه بر اساس حروف، بهره برده است. لغاتی مثل: اجاج، املاق، بیض، پیناس، خمینه، شمند، غریض، نحاس، خُباس، باس، و غیره

۴-۶. **نسخ دیوان، نسخ نگارش یافته در زمان حیات شاعر و با تصحیح خود او:** بنابر آنچه که گفته شد شاعر تا حدود سال ۱۲۷۰ ق در قید حیات بوده است. تاریخ ذکر شده در نسخه رضوی ۱۲۶۶ ق است. طبق شواهد و قرائن نسخه دیگر هم در حدود همین سالها کتابت شده است. در نسخه مجلس گهگاه با خط شکسته نستعلیق، تصرفاتی در حواشی دیوان به چشم می‌خورد. گاهی ابیاتی اضافه شده و یا کلمه یا مصراعی خط خورده و صورت جدیدی نوشته شده است و به اصطلاح امروز، ویراستاری شده است. این دستخط با خط نیمه از نسخه آستان قدس رضوی یکسان به نظر می‌رسد و در آنجا هم البته بسیار کمتر از نسخه مجلس تصحیحاتی دیده می‌شود. دلایلی که اثبات می‌کند این دستخط که برای تصحیح و تعدیل ابیات، به کار برده شده است، می‌تواند خط خود مائن باشد، عبارت است از:

الف- در خط خوردگیها و تغییرات داده شده در نسخه مجلس، کلمه یا عبارت جایگزین شده، اغلب انسجام بیشتری به ابیات بخشیده و گاهی از ضعف تألیفها کاسته است و این نوع اصلاحات را در تصرف تدریجی قدما در شعر خودشان، از جمله در شعر حافظ می‌توان دید. و اینک چند نمونه:

گل‌رخا، غنچه لب، سروقدا، از چه سبب

نیست در گلشن تو، جز اثر خار مرا؟

روی مصرع دوم خط زده شده و نوشته است:

نیست از گلشن حسنت، به جز از خار مرا (دیوان سهای شیرازی، بی تا: ۴۰)

تو را ز صحبت پیر و جوان چه حاصل عمر؟
دمی نگاه جوانان و ماه و سالت بس
به جای مصرع دوم نوشته شده:
نگار چارده و بـادۀ دوسالت، بس (همان: ۸۹)

ز دست حادثه تا کی کشم جفا و ستم؟
بیار ساقی و پر کن مرا ز غصّه ایاغ
روی مصرع دوم خط زده شده و نوشته است:

به دفع غصّه بیا ساقیا بیار ایاغ (همان: ۹۶)
ب- تغییرات داده شده در دیوان که توضیح داده شد، همگی در نسخه آستان قدس اعمال گردیده، چه در نیمه اول که خط متفاوت است و چه در نیمه دوم دیوان که خطی منطبق بر خط اصلاح کننده دارد. وضع در مورد ابیات اضافه شده هم اغلب همین گونه است.
ج- در هر دو نسخه، بیشتر در قسمت غزلیات که رعایت همقافیه بودن حروف هجا باعث به کار بردن کلمات قدیمی و مهجور شده است، با همین خط، معانی بعضی کلمات نوشته شده است.

د- در هر دو نسخه، بعضی از مصرعها و ابیاتی که کاتب آنها را خالی گذاشته است، در نسخه مجلس با خط نستعلیق و در نسخه آستان قدس با شکسته نستعلیق، به قلم همین متصرف، نوشته شده است.

ذ- در هر دو نسخه، رباعی که در تذکره حذیفه الشعراء از آن به عنوان شعری که از افواه مردم شنیده می شود (دیوان بیگی شیرازی: ۲/۸۰۸) یاد شده، وجود دارد:

روزی که، سها خدا، گل خلق سرشت با یاد علی بنی ایجاد، بهشت
بر جمله ممکنات حـــــــسب او را سر دفتر اعمال پسندیده نوشت
در نسخه مجلس با همان خط، این رباعی را نوشته و در بالای آن آورده است:
« بر سنگ مزارم نویسند، ان شاء الله تعالی ».

و دیگر قصیده فخمی است که در منقبت حضرت امیرالمؤمنین (ع) در روز عید غدیر نوشته شده است و شاعر در آن مدّعی است، خوابی دیده و سید والامقامی، از او خواسته که این قصیده را بگوید. این قصیده از قصاید شورانگیز اوست که علیرغم بقیّه سروده‌هایش تخلص خود، سها را دوبار در آن آورده است. بدیهی است با توجه به این

مسأله و نیز بیان و سبک او در قصیده‌گویی، نمی‌تواند نوشته کس دیگری به جز ماتن باشد.

ر- در سرتاسر ابیات نسخه مجلس، کلماتی که کاتب آنها را سهواً انداخته است با همین خط اضافه شده تا حدی که این امر، دقت در این نسخه را نسبت به نسخه دیگر به میزان زیادی بالا برده است.

ز- در مواردی که کاتب، سهواً ابیات را جابجا نوشته است، همین خط، حروف "م" و "خ" را که احتمالاً نشاندهنده "مقدم" و "مؤخر" است در بالای ابیات نوشته است.

س- مصرعهایی که خالی مانده است به جز موارد اندک در هردو نسخه یکی است. به ظاهر خود شاعر فرصت پرکردن آنها را نیافته است. درحالی که اگر این تصرفات از شخص دیگری به جز ماتن بود، نباید مصرعی خالی میماند و یا این خالی‌بودنها تا این حد انطباق در هر دو نسخه نداشت.

ش- در ابتدای نسخه آستان قدس رضوی، نوشته زیر آمده است:

« قدری از اشعار حقیر است، نوشته شده است در این جلد، تا آنکه ان شاء الله بعد، باقی را از قصاید و غیره بنویسم، بفرستم.»

با دقت در این متن، پیداست «حقیر است» و «بفرستم»، با همان خط متصرف نوشته شده است. گویی کلماتی پاک شده و «حقیر است» به جای آن نوشته شده و کلمه «بفرستم» به متن اضافه گردیده شده است. چون این نوشته با خط کاتب نوشته شده، به نظر میرسد که کاتب آن را نوشته (البته تا نیمه نسخه) و تاریخ زده است. سپس متصرف که همان ماتن باشد وقتی تصمیم به اهدای دیوان خود گرفته، متن را تغییر داده و برای شخص مورد نظرش فرستاده است.

به هر رو این نوع تغییرات، که به مرور زمان با تجدید نظر خود شاعر صورت میپذیرد، برای بحثهای نقد ادبی ارزشمند است و از قدیم الایام مورد توجه بوده است. صاحب المعجم قرنهای پیش به شاعران توصیه می‌کند که « چون ابیات، بسیار شد و معانی تمام گشت، جمله را مره آخری، از سر اتقان باز خواند و در نقد و تنقیح آن، مبالغت نماید و میان ابیات تلفیق کند و هر یک را به موضوع خویش باز برد» (شمس قیس رازی: ۴۴۷). دیوان سه‌ها نشان میدهد که او به تقریب تمام این توصیه‌ها را عمل کرده است.

انوری، عطار، نظامی، حافظ و سروش اصفهانی از سرایندگانی هستند که شواهدی از این نوع خویشکاری در شعر خود را برای ما به جای گذارده‌اند.

۵-۶- در میان سروده‌های سها در بخش مثنویها، قصه‌ای تمثیلی وجود دارد که با وجودی که از زمره مضامین تکراری قدیم است؛ از مایه‌های داستانهای پست‌مدرن امروزی، مثل زاویه دید چند وجهی راوی (پلی فونیک) بهره‌مند است. شاعر داستان خود را با راوی دانای کل سوم شخص - به روال رایج داستانسرایی آن زمان - شروع کرده و چندی بعد آن را به راوی اول شخص تغییر میدهد؛ سپس در ابیات انتهایی، زاویه دید راوی را به سوم شخص برمیگرداند. همچنین از نمونه‌های ساختارشکنی روایی او حضور خود شاعر با تخلص سها در داستان است که یکی از شخصیت‌های اصلی قصه به شمار می‌رود. به دلیل اهمیت و ویژگیهای بارز و منحصر به فرد این قصه بحث در این مورد، به مجالی دیگر سپرده میشود.

۶-۶- در میان مقطعات دیوان سها قطعه‌ای با عنوان "در شهر بابک از قتل آدمهای متفرقه نواب شهزاده هلاکو خان گفته شد" به چشم می‌خورد که به گفته خود شاعر به گویشهای ترکی، کردی، لکی و فارسی سروده شده است. ابیات فارسی این قطعه که مشمول درخواستهای شاعر از شاهزاده است؛ یادآور گویش خاصی نیست اما شاعر در آن، گاه از کلمات عامیانه استفاده نموده است. این نوع شعر تفننی در ادبیات مسبوق به سابقه است. در قصیده‌ای منسوب به سعدی انواع گویشهای روزگار شاعر را در اطراف شیراز، میتوان دید. (فیروزبخش: ۴۴۵ و ۴۴۶) و همچنین در هوسنامه قطبی از نیقی بی‌تی از شمس‌الدین محمدابن ناصرالدین عمر شیرازی شاعر قرن هشتم هجری به گویش شیرازی آمده است. (همو: ۳۱۹) اینگونه سروده‌ها ارزش گویش‌شناسی و فولکلوریک نیز دارد. همچنین مولانا جلال‌الدین در برخی از اشعار کلیات شمس نشان داده که چهارزبانه است و فارسی، عربی، ترکی و یونانی را در ملمعاتی به کار برده است. در این سروده دو بیت لکی، شش بیت کردی و دو بیت ترکی آمده است که اندک اختلافات آوایی و معنایی با گویش امروز دارد. سها در این سروده درددل افراد درخواست‌کننده را به زبان هریک برای هلاکو خان سروده و در آخر درخواستهای خود را نیز بیان کرده است.

نتیجه‌گیری:

- ۱- دیوان سها، یادگاری تاریخی از دوران فتحعلیشاهی است و اثری با ذکر نام بعضی صاحب‌منصبان آن دوره و سروده‌های مدحی. در این صورت از ارزش تاریخی خالی نیست.
- ۲- از دیوان محمدتقی‌خان سهای شیرازی، دو نسخه موجود است (نسخه مجلس شورای اسلامی و آستان قدس رضوی). نسخه سوم ذکر شده در فهرست دنا، از آثار محیی‌الدین محمد سها عموی استاد جلال‌الدین همایی است، نه سهای شیرازی.
- ۳- نسخه آستان قدس رضوی به شماره ۳۶۴۲۶، در فهرست دنا با عنوان شیخ‌علی حیدر و شماره ۱۲۹۴ که شماره مندرج در مجموعه بیروت بوده، نامبرده شده است.
- ۴- لغات مهجور و گاه دساتیری، در آن توان یافت.

- ۵- شاعر شخصاً هر دو نسخه از دیوانش را ویراستاری نموده است و نمونه‌های اصل و تغییر یافته در دیوان او مشاهده میشود.
- ۶- مثنویهای تمثیلی دیوان سها که نمونه تلاش برای شکستن ساختار تکراری قصه به وسیله استفاده از پلی فونیک در صدای راوی است؛ از ویژگیهای خاص این دیوان است که امروزه در داستانهای پست مدرن دیده می‌شود.
- ۷- شاعر مبنی بر درخواست آدمهای هلاکو خان قاجار، قطعه‌ای به گویشهای ترکی، کردی و لکی سروده و با اضافه کردن درخواستهای خود به زبان فارسی، آن را برای شاهزاده فرستاده است.
- ۸- ویژگیهای دیوان سها بر بازگشتی بودن سبک او مهر تأیید می‌زند. ویژگیهایی مثل وجود قطعه " طلب کتاب برهان و انوری "در دیوان، استفاده از وزن و مضمون رایج قدما، خویشکاری در شعر، شعر چند گویشی، سروده‌های مدحی و غیره.

فهرست منابع:

۱. اثرآفرینان (زندگی‌نامه نام‌آوران فرهنگی ایران از آغاز تا سال ۱۳۰۰ش). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. ج. ۳. محدث‌زاده، حسین- حجت‌الله عباسی (۱۳۷۸)
۲. برگزیده دیوان سه شاعر اصفهان از خاندان همای شیرازی. تهران: فروغی. ج. ۲. همایی، جلال‌الدین (۱۳۴۳)
۳. حدیقه الشعراء. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: زرین. ج. ۳. دیوان بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۶)
۴. دانشمندان و سخن‌سرایان فارس. تهران: ختام. ج. ۵. رکن‌زاده آدمیت، محمد حسین (۱۳۴۰)
۵. الذریعه الی تصانیف الشیعه. بیروت: دارالاضواء. ج. ۲۶. سوم. آقا بزرگ تهرانی، محمد حسن (۱۴۰۳)
۶. شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴. تهران: زوآر. ج. ۶. بامداد، مهدی (۱۳۴۷)
۷. فرهنگ سخنوران، تبریز: بی‌جا. ختام‌پور، عبدالرسول (۱۳۴۰)
۸. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. اصلاح و تکمیل عبدالحسین حائری. تهران: مجلس شورای ملی. ج. ۳. دوم. ابن‌یوسف شیرازی (ضیاءالدین حدائق) (۱۳۵۳)
۹. فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. ج. ۱۲. درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)
۱۰. مصطفی خراب. تصحیح عبدالرسول ختام‌پور. تبریز: کتاب آذربایجان. قاجار، احمد (هلاکو خان) (۱۳۴۴)

۱۱. ناسخ التواریخ (سلاطین قاجاریه). تصحیح و حواشی محمدباقر بهبودی. تهران: اسلامیه. ۲ ج. سپهر، محمدتقی لسان الملک (۱۳۵۲) نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. ش ۱۰۰۰. (بی تا). سهای شیرازی، محمدتقی‌خان دیوان سها.
۱۲. نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی. ش ۳۶۴۲۶. (۱۲۶۶).
۱۳. نسخه خطی کتابخانه ملی ایران. ش ۲۰۱۷۷. (بی تا). محیی الدین محمد دیوان غزلیات سها.